

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم ہے:

دستان پدرم

قلب مادرم

مہر ہمسرم

ولہجہ فرزندم

سپاس و قدردانی

پس از حمد و سپاس به درگاه ایزد متعال که مراد مسیر دانش و معرفت قرار داد، پاکترین و صمیمانه‌ترین سپاس و تشکر خود را خدمت استاد اهنمای بزرگوارم جناب آقای دکتر ناصر نیکو بخت نثار می‌کنم. استاد ارجمندی که خطاهای کاستی‌های مرا که حاصل خامی و بی‌تجربگی است - ندیده گرفته و از سر بزرگواری این حقیر رار اهنمایی فرمودند. سلامت و طول عمر ایشان را از درگاه خداوند منان مسألت دارم. آمین!

یا ذا العرش، فاصبح و اصبیح
لما نقول و لایخرب دعانا

از جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر که مسؤلیت مشاوره این پایان‌نامه را پذیرفتند و با دلسوزی و محبت فراوان بنده را یاری کردند، تشکر و ممنونم و برای ایشان آرزوی سلامت و توفیق و بهروزی دارم.

همچنین از جناب آقای دکتر غلامحسین زاده، مدیر محترم گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس و دیگر استادان گرانقدر گروه که افتخار شاگردی در مکتب و محضر ایشان را داشتم و از خرمین علم و معرفت ایشان خوشه‌ها چیدم و تک‌تک دوستانم که مراد انجام این پایان‌نامه یاری رسانند، پاسکزار و منت پذیرم.

و در آخر از تلاشها و مهربانی‌های همسرم که با صبر و منانت در این راه همراهیم کرد، تشکر و قدردانی می‌نمایم.

چکیده

یکی از مباحث عمده شعری عصر سلجوقی، توجه شاعران به نقد و نظر درباره شعر و شاعری است. به همین دلیل مسأله اصلی این تحقیق بررسی آرای برجستگان شعری این دوره از جمله: انوری، ابیوردی، خاقانی، سنایی، ناصر خسرو، نظامی، مسعود سعد، در این باره است. عمده‌ترین نقد شاعران این دوره درباره شعر و شاعری را می‌توان به صورت نقد شعر و انتقاد از شاعری، دسته‌بندی کرد. در فصل اول به تعاریف و کلیات این تحقیق می‌پردازیم و در فصل دوم اوضاع و احوال عصر سلجوقیان را در حوزه‌های مختلف بررسی می‌کنیم؛ اوضاع سیاسی قلمرو پهناور سلاجقه، اوضاع اجتماعی که به تبع اوضاع آشفته این عصر به وجود آمده است و اوضاع دینی و تأثیر این عوامل در اوضاع ادبی و تجلی آشفستگی‌های سیاسی و اجتماعی و مذهبی در اشعار شاعران و انواع انتقادات شعرا از این دوره، مهم‌ترین عناوین مطرح شده در فصل دوم است. در فصل سوم به بررسی آرای برجسته‌ترین شعرای این عصر پرداخته و آرای انتقادی ایشان را با نمونه اشعار حاوی این آرا در خصوص نقد شعر که شامل مباحث تعریف و ماهیت شعر، خاستگاه شعر، عناصر سازنده شعر؛ از قبیل اصول بلاغی، وزن و قافیه، لفظ و معنی، رابطه شعر و شرع و دیگر مباحث مرتبط با مقوله نقد شعر و همچنین انتقادات شعرای این دوره در خصوص شاعری، از جمله انتقاد از شعرای درباری و مداح، انتقاد از شاعرانمایان، انتقادات معیشتی، انتقادات اخلاقی و اعتقادی، نقد بی‌معیار مانند: خودستایی‌ها و داوری در خصوص دیگر شعرا، انتقاد از پایگاه اجتماعی شعرا و.. می‌شد، در اشعار برجسته‌ترین شعرای این دوره مورد بررسی قرار می‌دهیم.

در فصل آخر از این تحقیق، همین موارد را در اشعار دیگر شعرای این دوره که نمونه‌های شعری کمتری در این خصوص، نسبت به شعرای برجسته این دوره داشته‌اند، بررسی می‌کنیم. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی و تحلیلی است و جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: نقد شعر، سلجوقیان، انوری، خاقانی، سنایی، نظامی، ناصر خسرو، مسعود سعد.

فهرست مطالب

فصل اول	تعاریف و کلیات	۱
مقدمه		۲
۱-۱	مسأله تحقیق	۵
۱-۲	فرضیات تحقیق:	۶
۱-۳	پیشینه تحقیق	۷
۱-۴	ضرورت تحقیق	۸
۱-۵	روش تحقیق و شیوه گردآوری اطلاعات:	۹
فصل دوم	اوضاع و احوال عصر سلجوقی	۱۰
مقدمه		۱۱
۲-۱	اوضاع سیاسی عصر سلجوقیان	۱۱
۲-۲	اوضاع اجتماعی عصر سلجوقیان	۱۳
۲-۳	اوضاع دینی	۱۸
۲-۴	اوضاع ادبی	۲۱
۲-۴-۱	اختصاصات زبانی	۲۱
۲-۴-۲	مختصات سبکی این دوره	۲۲
۲-۴-۳	اثر اوضاع زمان در شعر و شعرا	۲۴
۲-۴-۴	اغراض شعری در دوره سلجوقیان	۳۴
۲-۵	نقد	۳۸
۲-۵-۱	تاریخ نقد در ایران	۳۹
۲-۵-۲	انواع نقد	۴۱

۴۲	۳-۵-۲ شعرا و نقد ادبی در عصر سلجوقی
۴۹	۴-۵-۲ مباحث مورد نظر و انتقاد شعرا
۶۱	فصل سوم آرای انتقادی شعرای برجسته عصر سلجوقی در خصوص شعر و شاعری
۶۲	مقدمه
۶۲	۳-۱ آرای انتقادی انوری ابیوردی در خصوص شعر و شاعری
۶۴	۱-۱-۳ نقد پایگاه اجتماعی شاعر از دیدگاه انوری
۶۴	۱-۱-۱-۳ فقدان ارزش اجتماعی
۶۵	۲-۱-۱-۳ شاعری برابر گدایی
۶۶	۳-۱-۱-۳ تعریض به پایگاه اجتماعی شعرا
۶۶	۴-۱-۱-۳ شاعری برابر بندگی
۶۷	۲-۱-۳ نقد اوضاع معیشتی شاعران
۶۷	۱-۲-۳ فقر، بزرگترین دشمن استعدادهای شاعری
۶۹	۲-۲-۳ ممدوحان نالایق عامل تهیدستی شاعر
۷۰	۳-۱-۲-۳ رنج و حقارت شعرا برای کسب اسباب معیشت
۷۱	۳-۱-۳ نقد شعر از دیدگاه انوری
۷۱	۱-۳-۳ خاستگاه طبیعی شعر
۷۵	۲-۳-۱ تعریف و مقام شعر
۷۶	۳-۳-۱ معیارهای شعر نیک و بد از دیدگاه انوری
۸۰	۴-۳-۱ لفظ و معنی
۸۱	۵-۳-۱ کیفیت سرودن شعر
۸۲	۴-۳-۱ خودستایی‌ها و داوری در مورد دیگر شعرا

- ۳-۲ آرای انتقادی خاقانی در خصوص شعر و شاعری ۸۶
- ۳-۲-۱ انتقادهای اجتماعی و کسادی بازار هنر و ادب ۸۶
- ۳-۲-۱-۱ نابسامانی اوضاع اجتماعی شعرا ۸۷
- ۳-۲-۱-۲ ناسازواری هنر و دولت ۸۸
- ۳-۲-۱-۳ برتری هنر بر دولت و جایگاه اجتماعی ۸۹
- ۳-۲-۱-۴ آرای انتقادی در خصوص شعر مدحی و شعرای مداح (نقد اخلاقی) ۹۰
- ۳-۲-۲ نقد شعر ۹۳
- ۳-۲-۲-۱ خاستگاه سرایش شعر ۹۴
- ۳-۲-۲-۲ سبک و شیوه شعری از نظر خاقانی ۹۶
- ۳-۲-۲-۳ معیار نیک و بد شعر ۹۸
- ۳-۲-۲-۴ برتری معنی بر لفظ ۱۰۲
- ۳-۲-۲-۵ ناقدان و مخاطبان شعر ۱۰۲
- ۳-۲-۳ شعر و شرع ۱۰۴
- ۳-۲-۴ نقد بی معیار ۱۰۵
- ۳-۲-۴-۱ خود ستایی های خاقانی ۱۰۶
- ۳-۲-۴-۲ مقایسه خود با دیگر شعرا ۱۰۷
- ۳-۳ آرای انتقادی سنایی در خصوص شعر و شاعری ۱۱۲
- ۳-۳-۱ انتقادات سنایی در خصوص شاعری و شعرای درباری ۱۱۴
- ۳-۳-۱-۱ انتقاد از شاعر نمایان ۱۱۴
- ۳-۳-۱-۲ انتقاد از پایگاه اجتماعی شعرا ۱۱۵
- ۳-۳-۱-۳ انتقاد از اوضاع معیشتی ۱۱۶

- ۱۱۷ اندرز به شعرای مداح ۳-۳-۱-۴
- ۱۱۹ اظهار تبری از مدح ۳-۳-۱-۵
- ۱۲۰ خواسته‌های شاعران مداح ۳-۳-۱-۶
- ۱۲۱ نقد شعر ۳-۳-۲
- ۱۲۳ سرچشمه‌های سرایش شعر از نظر سنایی ۳-۳-۲-۱
- ۱۲۴ ویژگی‌های شعر نیک از نظر سنایی ۳-۳-۲-۲
- ۱۲۹ لفظ و معنا ۳-۳-۲-۳
- ۱۳۰ انواع شعر ۳-۳-۲-۴
- ۱۳۲ نوع مخاطب ۳-۳-۲-۵
- ۱۳۴ شعر و شرع ۳-۳-۳
- ۱۳۴ بی‌ارزشی شعر در برابر شرع ۳-۳-۳-۱
- ۱۳۵ ناصر خسرو قبادیانی ۳-۴
- ۱۳۶ انتقاد اخلاقی از پیشه شاعری و شعرای درباری ۳-۴-۱
- ۱۳۷ نکوهش مداحان ۳-۴-۱-۱
- ۱۳۹ انتقاد از پایگاه اجتماعی شعرا ۳-۴-۱-۲
- ۱۴۰ اندرز به شعرای درباری ۳-۴-۱-۳
- ۱۴۱ نقد شعر ۳-۴-۲
- ۱۴۱ منشأ سرایش شعر ۳-۴-۲-۱
- ۱۴۳ تعریف شعر ۳-۴-۲-۲
- ۱۴۴ ویژگی‌های سخن نیک ۳-۴-۲-۳
- ۱۴۷ بلاغت در شعر ۳-۴-۲-۴

- ۱۴۸ ۳-۴-۲-۵ لوازم و شرایط سرایش شعر
- ۱۵۰ ۳-۴-۲-۶ لفظ و معنی
- ۱۵۱ ۳-۴-۲-۷ نوع مخاطبان
- ۱۵۳ ۳-۴-۳ نکوهش هجو و هزل در شعر
- ۱۵۵ ۳-۴-۴ شعر و شرع و حکمت
- ۱۵۷ ۳-۴-۵ ناصر خسرو و کسایی
- ۱۵۸ ۳-۵ نظامی گنجوی
- ۱۵۹ ۳-۵-۱ نقد شعر
- ۱۶۰ ۳-۵-۱-۱ تعریف و ماهیت شعر
- ۱۶۴ ۳-۵-۱-۲ ویژگیهای شعر
- ۱۷۸ ۳-۵-۱-۳ منشأ سرایش شعر
- ۱۸۱ ۳-۵-۱-۴ مذمت هجو در شعر
- ۱۸۲ ۳-۵-۱-۵ برتری نظم بر نثر از دیدگاه نظامی
- ۱۸۳ ۳-۵-۱-۶ زمان مناسب سرودن شعر
- ۱۸۶ ۳-۵-۱-۷ توصیف حالت شخصی خود (نظامی) به هنگام سرودن و گفتن
- ۱۸۷ ۳-۵-۲ شعر و شرع
- ۱۸۹ ۳-۵-۳ دیدگاههای نظامی در خصوص شاعری
- ۱۸۹ ۳-۵-۳-۱ نکوهش شعرای مداح
- ۱۹۰ ۳-۵-۳-۲ مقایسه شاعری با پیامبری
- ۱۹۱ ۳-۵-۳-۳ الزامات شاعری
- ۱۹۵ ۳-۵-۴ اعتقاد نظامی به سنایی و فردوسی

۱۹۶	نقش مخاطب و مستمع در بیان نظامی
۱۹۸	مسعود سعد سلمان
۱۹۸	۱-۳-۶ انتقاد از شاعری
۱۹۸	۱-۱-۳-۶ انتقاد از اوضاع اجتماعی شعرا
۱۹۹	۲-۱-۳-۶ انتقاد از اوضاع معیشتی شعرا
۲۰۰	۳-۱-۳-۶ انتقادات اخلاقی و اعتقادی
۲۰۱	۲-۳-۶ نقد شعر
۲۰۱	۱-۲-۳-۶ منشا سرایش شعر
۲۰۳	۲-۲-۳-۶ مباحث بلاغی
۲۰۴	۳-۲-۳-۶ بدعت و نوآوری در سبک
۲۰۴	۴-۲-۳-۶ انگیزه‌های آفرینش شعر
۲۰۶	۵-۲-۳-۶ لفظ و معنی
۲۰۶	۶-۲-۳-۶ انتقاد از مخاطبان و ناقدان
۲۰۷	۳-۳-۶ نقد بی معیار
۲۰۷	۱-۳-۳-۶ خود ستایی‌ها
۲۰۸	۲-۳-۳-۶ داوری در مورد دیگر شعرا
۲۱۰	فصل چهارم آرای انتقادی دیگر شعرای عصر سلجوقی در خصوص شعر و شاعری
۲۱۱	مقدمه
۲۱۱	۱-۴ نقد شعر
۲۱۱	۱-۱-۴ منشا سرایش شعر
۲۱۷	۲-۱-۴ عناصر سازنده شعر و دیدگاه شعرا در خصوص آنها

۲۱۸	۴-۱-۳ بلاغت شعر
۲۲۰	۴-۱-۴ عیوب سخن
۲۲۳	۴-۱-۵ لفظ و معنی
۲۲۴	۴-۱-۶ نقد و معیار آن
۲۲۷	۴-۱-۷ قالبها و انواع شعری
۲۲۸	۴-۲ انتقاد اخلاقی و اعتقادی
۲۲۹	۴-۲-۱ انتقاد از شاعری
۲۳۱	۴-۲-۲ انتقاد از اوضاع معیشتی شعرا
۲۳۴	۴-۲-۳ خود ستایی
۲۳۶	۴-۲-۴ داوری در مورد دیگران
۲۴۱	نتیجه گیری
۲۵۰	کتابنامه

فصل اول

تعاريف و كلييات

مقدمه

ای نام تو بهترین سرآغاز
بی نام تو نامه کی کنم باز

ای یاد تو مونس روانم
جز نام تو نیست بر زبانم

شعر یا سخن موزون برخاسته از خیال، از گذشته‌های دور مورد توجه بشر بوده است. چنین به نظر می‌رسد، از زمانی که انسان توانسته هیجان درونی خود را به وسیله کلام موزون اظهار کند، شعر نیز آغاز شده است.

افسانه‌ای وجود دارد که اولین شعر را به حضرت آدم نسبت می‌دهد، که در سوگ پسرش هابیل گفت:

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَ مَنْ عَلَيْهَا
فَوَجَّهُ الْأَرْضَ مُعَبَّرٌ قَبِيحٌ^۱

این سخن افسانه‌ای بیش نیست؛ اما حقیقتی در ورای این وهم و پندار نهفته است و آن اینکه اولین شعر را باید در وجود اولین بشر جستجو کرد. از سوی دیگر نخستین بیان عواطف و احساسات انسان به شعر صورت گرفته است.

"ارائه تعریفی کامل از شعر که بتواند تمام زوایای این پدیده مرموز و شگفت را نشان دهد، محال است. بر همین اساس است که "هگل" در "رساله فن شعر" می‌نویسد: "تعریف شعر و بیان اوصاف اصلی آن مشکلی است که تقریباً تمام کسانی که در این باب سخن رانده‌اند از حل آن فرومانده‌اند." بنابراین، هر کسی از ظن خود یار این مقوله از هنر شده است. منطقیان بنا بر دیدگاه منطقی خود آن را "کلام خیال‌انگیز" خوانده‌اند، و عروضیان با توجه به تخصص علمی خود آن را "کلام موزون مقفی" و صاحبان درد، آن را "شوری در دل" نام نهاده‌اند."^۲

اما درباره شعر در ایران باید گفت: "پیش از رواج شعر عروضی که گویا تحت تأثیر ادبیات عرب بوده، شعر ایرانی، به صورت هجایی بوده است و از "گاتاها که سروده‌های مذهبی ایران باستان است، آغاز

۱- عوفی؛ تذکره لباب‌الالباب، چاپ براون، مقدمه و تعلیقات علامه قزوینی، بکوشش: محمد عباسی تهران: انتشارات فخر رازی ۱۳۶۱، ص ۴

۲- یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، عبدالحسین زرین‌کوب، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۷۹، ص ۴۳

می‌شود و پس از آن دیگر قسمت‌های اوستاست و منظومه‌های دیگری که به زبان پهلوی اشکانی و پهلوی ساسانی پیدا شده است؛ مانند "درخت آسوریک" و "یادگار زریران" و جاماسب‌نامک.^۱

در قرون سوم و چهارم هجری، برخی از امیران عصر در جهت اهداف سیاسی خویش، به احیای مفاخر و فرهنگ گذشته همت گماشتند و راه نفوذ خود در بین جامعه و ادامه حکومت را در آن دیدند که بر حس ملی‌گرایی تأکید کنند. بدین جهت، به حمایت از شاعران پارسی‌گوی پرداختند و زمینه رشد و گسترش آن را در دربارهای خود فراهم آوردند. بنابراین نخستین شاعران بزرگ پارسی‌گوی در اوج شهرت در دربار قدرتمندان عصر می‌زیستند.

با سپری شدن دوره حکومت پادشاهان ایرانی، ترکانی چون محمود غزنوی و فرزندان او به تبع آنها حاکمان سلجوقی، چون ملک‌شاه در تکریم و حمایت شاعران مبالغه‌ها می‌کردند. از ابتدای قرن پنجم هجری به بعد در اثر به وجود آمدن مراکز جدید توجه به شعر، مانند مدارس دینی و خانقاه‌ها و نفوذ آن در میان مردم، شعر کم‌کم از محیط دربارها به محیط خارج از آن گسترش یافت. در این عصر در سبک شعر فارسی تغییراتی حاصل شد؛ علوم و معارف گوناگون در شعر رواج یافت و استفاده از صنایع بدیعی و فنون گوناگون فصاحت و بلاغت، شعر را از سادگی و حالت طبیعی آن منحرف کرد.

در اثر فروپاشی حکومت‌های متمرکز و نیرومند و تجزیه قلمرو آنها، اوضاع سیاسی و اجتماعی جامعه نابسامان شد که بخشی از این اوضاع آشفته و پریشان در شعر شاعران این دوره انعکاس یافت و در واقع بدبینی شاعران مولود همین احوال است. شاعران این دوره، شعر را در جهت تعلیم و تربیت و بیان مفاسد اخلاقی و اجتماعی به کار گرفتند و موضوع‌های مختلف شعری مانند: وعظ، زهد و هجو به طور گسترده در شعر این دوره رواج یافت.

در اثر بی‌ثباتی و آشفتگی‌های سیاسی و اجتماعی، زمینه برای پناه بردن شاعران به دنیای درون و خلوت خود هموار شد. در نتیجه روح حماسی در شاعران افت کرد و در اثر ضعف روحیه قومیت‌گرایی،

۱- موسیقی شعر، محمد رضا شفیعی کدکنی، انتشارات آگاه، ۱۳۸۴، ص ۵۶۱

اندیشه‌های مبتنی بر تسلیم و رضا، جبرگرایی و اشعری‌گری - که پیش از این آغاز شده بود- در این دوره شدت یافت. این پناه بردن از عین به ذهن، زمینه را برای نمادگرایی عارفانه در این سده و سده‌های بعد فراهم کرد. همه این عوامل دست به دست هم دادند و دگرگونی‌های بنیادین در شکل، مضمون، محتوا و شیوه بیان شعر قرن پنجم و ششم پدید آمد.

در شعر این دوره به تناسب عواملی که زمینه را برای تغییر و تحول فراهم کرد، نوعی نقد و اظهار نظر آگاهانه نیز در کنار شعر بالید و رشد کرد. شاعران با آگاهی از جوانب محتوایی کار خود به گونه‌ای نقد معنایی شعر توجه داشتند و به طور کلی نسبتی میان "شعر و شرع" قائل بودند و شعر و زبان شعری را در خدمت شرع به کار بردند. همچنین در مسائل مختلف مربوط به شعر از قبیل ماهیت و چیستی شعر، منشأ و خاستگاه، سبک و نمط و ... در شعر خود اشاره کردند. با ذکر این نکته که سخنان مربوط به مقام شاعر و جایگاه اجتماعی او در شعر امثال انوری بیشتر نمایان است و نقد محتوایی و معنایی در اشعار سنایی و به تبع آن نظامی و ناصر خسرو رشد و نمو یافت. بحث از ماهیت شعر و خاستگاه آن را در تمام منظومه‌های نظامی به ویژه در مخزن الاسرار می‌توان جستجو کرد.

با توجه به انعکاس دیدگاه‌ها و آرای شاعران درباره شعر و شاعری، در اشعارشان می‌توان گفت "نقد شعر اگر بر شعر پیشی ندارد حداقل با یکدیگر همزادند و شکی نیست که خالق اثر ناقد آن هم هست. و چنان که می‌دانیم شعرای عرب در جاهلیت اشعار را نقد می‌کرده‌اند و برای نابغه ذبیانی خیمه‌ای به پا کرده بودند که او در آن به نقد آثار شعرا می‌پرداخت. در یونان باستان هم اولین ناقد "آریستوفان" شاعر نمایشنامه نویس است. وی نمایشنامه "وزغ‌ها" را، فقط به نقد شعرای سه‌گانه تراژدی "اشیل" و "سوفکل" و "اوری‌پید" اختصاص داده بود."^۱

البته باید یادآور شویم که همواره از گذشته‌های دور این پرسش مطرح بوده که آیا شاعر می‌تواند ناقد هم باشد یا نه؟ بعضی از ناقدان، این موضوع را که شاعران بتوانند شعر را نقد کنند، نمی‌پذیرند؛ مثلاً

۱- نقد ادبی، دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۱، ص ۲۸۷-۲۸۰

شاعر را به بافنده مانند کرده‌اند که جامه های نیکو می‌بافد و نقش و نگارهای مختلف در آن پدید می‌آورد اما قیمت آن را سمساران و بزازان بهتر تشخیص می‌دهند، زیرا پارچه را در حالت پارچگی و کامل می‌بینند.^۱ به هر حال این اندیشه‌ها مطرح بوده و هست و امروزه هم اکثر شاعران بزرگ، نظریه پرداز شعر هم هستند و در ضمن اینکه دیگران از آنها حکایت کرده‌اند، خود نیز حکایت نویس دیگران بوده‌اند.

۱-۱ مسأله تحقیق

در آثار شاعران صاحب سبک شعر فارسی، مفاهیم و مسائلی مربوط به دیدگاه‌های نقد ادبی می‌توان جست‌وجو کرد. این آرا و دیدگاه‌ها اغلب به گونه‌ای سطحی و گذرا در قالب یک مصراع یا یک بیت بیان شده است. استخراج دیدگاه‌ها و سخنانی هر چند نازل و ناپخته درباره ماهیت شعر، منشأ و خاستگاه شعر، سبک، نقد محتوایی شعر و نیز اوضاع طبقه شاعران در هر دوره شاید بتواند پرتوی بر شخصیت و اندیشه شاعران بیفکند.

از آنجا که قرن ششم یکی از بارورترین دوره‌ها در تاریخ شعر فارسی است و شاعران بزرگ و صاحب سبکی چون خاقانی سنایی و نظامی و ناصر خسرو و انوری و ... در این دوره به عرصه ظهور رسیده‌اند و هر یک به گونه‌ای آگاهانه درباره شعر و موقعیت شاعر و دیگر مسائل مربوط به شعر اظهار نظر کرده‌اند، آرا و نظریات آنها را میتوان از آثارشان استخراج کرد و به صورت منسجم به دسته‌بندی آنها پرداخت. البته باید این نکته را یادآور شویم؛ که کار ما در این تحقیق بیان وجوه شباهت و تفاوت‌های دیدگاه‌های شاعران با یکدیگر نمی‌باشد؛ بلکه هدف برجسته کردن و تشخیص بخشیدن به دیدگاه یک شاعر است.

۱- المعجم فی معاییر اشعار العجم، شمس‌الدین محمد بن قیس الرازی، تصحیح محمد قزوینی، به کوشش مدرس رضوی، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۶۰، ص ۴۶۲-۴۶۳

این تحقیق بی آن که مدعی کشف تازه‌ای باشد در پی آن است که با ترسیم خطی، هر چند کمرنگ از دیدگاه‌های شعرای این عصر به پرسش‌های زیر پاسخ دهد.

سؤالات تحقیق:

۱. عوامل ترویج و گسترش شعر فارسی در عصر سلجوقی کدامند؟
۲. عوامل موثر در بدبینی شاعران عصر سلجوقی نسبت به شعر و شاعری کدامند؟
۳. انتقادات شاعران عصر سلجوقی نسبت به شعر و شاعری در چه نوع اشعاری تجلی پیدا کرده‌است؟
۴. دلایل انحطاط اخلاقی در شعر عصر سلجوقی کدام است؟

۱-۲ فرضیات تحقیق:

۱. حمایت‌های بیدریغ حاکمان دوره‌های قبل به‌ویژه حکام غزنوی از شعر و شاعری، حمایت حاکمان سلجوقی از ادبیات، وجود وزیرانی بی‌همتا و علاقه‌مند به علم و ادب، گسترش مراکز ادبی در عراق و آذربایجان، از مهم‌ترین عوامل ترویج و گسترش شعر فارسی در عصر سلجوقی است.
۲. بی‌کفایتی پاره‌ای حکام سلجوقی، سخت‌گیری به ارباب مذاهب و مشرب‌های فکری مخالف با مشرب و مذهب حاکم، درگیری‌های سیاسی و اجتماعی، آشفتگی‌های دینی و مذهبی، افول پادشاهی‌ها و دربارهای بزرگ، فساد دربارها به بدبینی و یأس شاعران انجامید.
۳. اغراض شعر در دوره سلجوقی تنوع و تعدد یافت و بیشتر انتقادات شاعران در هجو، شهرآشوب، کارنامه‌سرایی، هزل، لطیفه، طنز و انتقاد صریح تجلی یافته‌است.
۴. با توجه به ناهنجاری‌های برجسته اجتماعی در عصر سلجوقی همچون وقوع جنگ‌های سخت، دخالت زنان در شئون حکومت، شعله‌ور شدن آتش اختلاف بین حاکمان و صاحب منصبان،

پدیده رواج مسخرگی و بی‌پروایی در مسائل دینی و اخلاقی و تسلط غلامان بر مردم و علما، مالکیت براساس نظام اقطاعی، از بین رفتن نظم و رسوم اجتماعی، شیوع فقر در میان توده‌های مردم، اهمیت و استقلال یافتن برخی از شهرها ایجاد طبقات و اصناف در میان مردم و آشفتگی‌های سیاسی و وضع بد اجتماعی از اصلی‌ترین دلایل انحطاط اخلاقی مردم و از همه مهمتر شاعران بود.

۳-۱ پیشینه تحقیق

۱. نخستین گام در راه بررسی نقد شعر را در ایران دکتر عبدالحسین زرین‌کوب در نقد ادبی (ج ۱، ص ۱۸۵ به بعد) با عنوان "از گذشته ادبی ایران" برداشته است. همچنین در "تاریخچه نقد شعر در ایران" مندرج در یادداشت‌ها و اندیشه‌ها (ص ۹۴ تا ۱۰۶) به این مقوله پرداخته است. نویسنده در این دو کتاب، اشعاری را در نقد شعر نقل و آثار فارسی را در این زمینه معرفی کرده است. در یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، می‌نویسد: "قدیم‌ترین برگه‌هایی که بر وجود شعور نقدی در تاریخ شعر ایران، دلالت می‌کند قطعا از قرن چهارم فراتر نمی‌رود"^۱ در این آثار به روح نقادی در موارد زیر اشاره شده است: همچشمی و رقابت در میان شاعران و از آن جمله عنصری و غضایری رازی، نقد مؤلفان و نویسندگان تذکره‌ها و کتب ادبی از جمله: باب سی و پنجم قابوسنامه، مقاله شاعری چهار مقاله نظامی عروضی، تذکره لب‌الالباب، تذکره‌الشعراى دولت‌شاه سمرقندی، تحفه سامی؛ سام میرزا و تذکره‌های دیگری که از مباحث نقد بهره‌ای دارند، اشاره می‌کند.^۲

۲. دومین مورد از پیشینه تحقیق این رساله به مقدمه مبسوطی اختصاص دارد که دکتر شفیعی کدکنی بر گزیده قصاید و غزلیات و قطعات انوری نوشته است و در آن بخشی را به بحث

۱- یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، پیشین؛ ص ۹۴

۲- همان، ص ۱۰۶

درباره انوری و نقد شعر او اختصاص داده است. نویسنده در این بخش به نکاتی درباره آرای انوری در خصوص نقد شعر اشاره می‌کند.^۱

۳. سومین مورد مقاله‌ای است با عنوان "تلقی نظامی از شعر و شاعری" ^۲ مندرج در مجموعه مقالات کنگره نظامی گنجوی، از دکتر سیروس شمیسا که در این مقاله به اختصار به برخی از آرای نظامی درباره ماهیت شعر، سبک، نوآوری، روند آفرینش شعر و ... اشاره شده است و در آنجا نگارنده یادآوری می‌کند که اگر کسی بخواهد به شرح تفصیلی آرای نظامی بپردازد، می‌تواند رساله‌ای در این باب بپردازد.

۴. اثر دیگر در زمینه مورد مطالعه ما کتاب نقد شعر در ایران^۳ تألیف دکتر محمود درگاهی است. وی این موضوع را از آغاز تا عصر جامی بررسی کرده است. این کتاب چهار فصل دارد: فصل اول؛ نگاهی به نقد شعر در یونان باستان، فصل دوم؛ نگاهی به نقد شعر عرب و فصل سوم؛ بررسی نقد شعر در ایران است. در فصل اخیر به بررسی و تحلیل نقد شعر ایران در انواع شیوه‌های مختلف نقد می‌پردازد؛ از آن جمله است: نقد فنی، نقد معنایی، نقد ذوقی، نقد اخلاقی، نقد اعتقادی، نقد اجتماعی، نقد اقتصادی، نقد روان‌شناختی و نقد بی‌معیار. در این اثر مؤلف چند عامل را در نازایی و ناتوانی نقد شعر در ایران مؤثر می‌داند و به تشریح آنها می‌پردازد.

۴-۱ ضرورت تحقیق

نقد، سنجش و شناخت دقیق آثار ادبی و فرهنگی گذشته ما، یکی از ضروریات تاریخی و نیاز اساسی محیط ادبی و علمی کشور ماست. اکنون که سراسر جهان، ایران را به شاعران و اندیشمندانمانند

۱- مفلس کیمیا فروش، محمد رضا شفیعی کدکنی، چ سوم، تهران؛ انتشارات سخن، ۱۳۸۴، مقدمه و تعلیقات

۲- مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی نهمین سده تولد نظامی (مقاله تلقی نظامی از شعر و شاعری)، انتشارات دانشگاه تبریز، ج ۲، ص ۳۳۹-۳۶۱

۳- نقد شعر در ایران (بررسی شیوه‌های نقد ادبی در ایران از آغاز تا عصر جامی)، محمود درگاهی، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۷